

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/19-22>**Türkan İsmayilli**Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
turkanismayilli@ndu.edu.az**DİLƏ FUNKSIONAL YANAŞMA VƏ KOQNİTİV DİLÇİLİK MODELƏRİ****Xülasə**

Uzun illər dilçilik məsələləri, əsasən təsviri, tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tutuşdurma metodları ilə öyrənilmişdir. Lakin dilçiliyin sonrakı inkişafında yeni dilçilik tədqiqatları ortaya çıxmış və bu cür tədqiqatlardan biri dillərdə morfoloji və sintaktik vahidlərə dair qrammatik kateqoriyaların struktur-semantik və funksional kriteriyalarının yeni linqvistik metodlarla öyrənilməsi olmuşdur. Məqalədə XX əsrin əvvəllərində ortaya çıxan strukturalizm məktəblərindən bəhs olunur. Strukturalistlərin dil haqqındakı fikirləri funksionistlərin fikirləri ilə qarşılaşdırılır. Qeyd edilir ki, funksional dilçilik struktur linqvistikanın bir qolu kimi meydana gəlmiş, dili ünsiyyət vasitəsi kimi xarakterizə edən məktəb və cərəyanların cəmidir. Məqalədə dilə funksional yanaşma ilə koqnitiv yanaşma arasındakı fərqlər də analiz edilmişdir. Koqnitiv dilçilik istifadə əsaslı yanaşma olduğu üçün danışq dilinin istifadəsinin əhəmiyyətini vurğulayır.

Açar sözlər: *funksional dilçilik, struktur dilçilik, koqnitiv dilçilik, Praqa dilçilik məktəbi, Kopenhagen dilçilik məktəbi*

Turkan İsmaili Nakhchivan State University
PhD in philology
turkanismayilli@ndu.edu.az**Functional approach to language and cognitive linguistics models****Abstract**

For many years, linguistic issues have been studied mainly by descriptive, historical-comparative and comparative methods. However, in the further development of linguistics, new linguistic studies appeared, and one of such studies was the study of the structural-semantic and functional criteria of grammatical categories of morphological and syntactic units in languages with new linguistic methods. The article analyzes the schools of structuralism that appeared at the beginning of the 20th century. The views of structuralists on language are compared with those of functionalists. It is noted that functional linguistics is a sum of schools and currents that emerged as a branch of structural linguistics and characterized language as a means of communication. The article also analyzed the differences between the functional approach to language and the cognitive approach. Because cognitive linguistics is a usage-based approach, it emphasizes the importance of spoken language use.

Keywords: *functional linguistics, structural linguistics, cognitive linguistics, Prague linguistics school, Copenhagen linguistics school*

Giriş

Uzun illər dilçilik məsələləri, əsasən, təsviri, tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tutuşdurma metodları ilə öyrənilmişdir. Lakin dilçiliyin sonrakı inkişafında yeni dilçilik tədqiqatları ortaya çıxmış və bu cür tədqiqatlardan biri dillərdə morfoloji və sintaktik vahidlərə dair qrammatik kateqoriyaların struktur-semantik və funksional kriteriyalarının yeni linqvistik metodlarla öyrənilməsi olmuşdur. Tarixən dilə müxtəlif yanaşmalardan biri olan strukturalizmə görə, dilin

struktur təbiətə malik olması dilçilik nəzəriyyəsinin əsası kimi qəbul edilir. Struktur dilçiliyin meydana çıxmasında B.Kurtene, F.Sössür, E.Sapir, L.Blumfildin əsərlərinin təsiri olmuşdur.

Tədqiqat

XX əsrin 20-30-cu illərində meydana çıxan strukturalizm sonralar müxtəlif məktəblər (Praqa dilçilik məktəbi, Kopenhagen məktəbi, Amerika deskriptiv məktəbi) kimi formalaşmışdır. Digər bir cərəyan olan funksionalistlərin fikrincə, dil ilk növbədə insanlarla ünsiyyətdə bir vasitədir. Sistemli funksional linqvistika qrammatikanın məna quruluşu mənbəyi kimi özünü biruzə verir və forma ilə mənanın qarşılıqlı əlaqəsini tələb edir. Humanitar elmlər sahəsində “funksionalizm” və “funksional analiz” terminləri, adətən, heremenevtika ilə qarşı-qarşıya qoyulur və bununla da klassik koqnitiv istiqamətlə yaxınlaşır (Jackendoff, 2010: 412). Funksionalistlərə görə, linqvistik strukturlar yalnız o zaman başa düşülüb izah edilə bilər ki, onun istinadı dilin kommunikativ və semantik strukturları olsun. 1970-ci ildən bu tərəfə Yesperson, Bolinger, Dik, Haliday, Çeyf kimi dilçilərin işləri ilə daha da inkişaf etmiş və onların əsərləri linqvistik nəzəriyyə və linqvistika daxilində müxtəlif yarım sahələrilə sintaksis, diskurs, dilin inkişafı, koqnitiv dilçilik, tipologiya və s. inkişafına öz töhfələrini vermişdir. Funksionalizmin əsas məqsədi forma və məna arasında dinamik əlaqələri aydınlaşdırmaqdır.

Funksionalist belə hesab edir ki, zehni hadisələr və vəziyyətlər insan beyninin içərisində baş verir və olduqca mühüm funksiyalara malik olurlar. Funksional dilçilik (funksionalizm) daha çox struktur linqvistikasının bir qolu kimi meydana gələn, dilin ünsiyyət vasitəsi kimi funksionallaşmasına diqqəti yönəltməsi ilə xarakterizə olunan məktəb və cərəyanların cəmidir. Digər elm sahələrində məşhurluğuna baxmayaraq, linqvistikada funksionalizm XX əsrin sonunda hələ də aparıcı sərbəst nəzəriyyəyə malik deyildi. Sistemli funksional linqvistika 1960-cı ildə Praqa Məktəbi və ingilis dilçi Firsin əsərlərindən təsirlənmiş Halliday tərəfindən hazırlanmışdır (Evans, 2016, 502).

Praqa və Britaniya dilçilik ənənələri bir-birindən əhatəliyinə görə fərqlənərək hər biri dilin funksional mənbələrini tədqiq edir və müəyyən linqvistik problemlərə diqqət yetirirdi. Bu ənənələr üzərində çalışan alimlərin məqsədlərinin tamlığı və hərtərəfli nəticələri dilin xüsusiyyətinin geniş şəkildə qiymətləndirilməsinə aparır. Dilin tədqiqində özünəməxsus yanaşması olan Praqa məktəbinin əsası 1920-ci ilin ortalarında Vilhelm Masesiusingin təşəbbüsü ilə qoyulmuşdur (İsmaili, 34). “Praqa dilçilik dərnişini”-nin tezislərinə görə, müasir faktorların sinxron analizi dilin mahiyyət və xarakterini başa düşməyin yaxşı metodudur.

Strukturalistlər dilin seqmentləri arasında əlaqəni hiyerarxiya kimi qəbul edirlər. Onlar təkid edirlər ki, dilin heç bir dil elementi izolyasiya baxışı ilə, yəni təklikdə düzgün qiymətləndirilə bilməz. Onun doğru qiymətləndirilməsi yalnız eyni dildə mövcud olan elementlərlə əlaqələndirilməsi zamanı mümkün ola bilər. Funksionalistlər isə dilin hər bir elementinin təklikdə mövcud ola bilməsini iddia edirlər (cümlə, söz, morfem, fonem), çünki onların müəyyən məqsəd və funksiyaları vardır. Bu funksional perspektiv müəyyən bir dil baxışı ilə eyniləşdirilir. Kommunikativ dilçilik vasitələri isə müəyyən funksiyaları həyata keçirir (Croft, 2010: 202). Heç bir dil elementi onun əlaqələrinin digər elementlərlə birlikdə analiz edilmədiyini təqdirdə tam olaraq başa düşülə və qiymətləndirilə bilməz. Onun funksiyaları, xüsusilə kommunikativ funksiyası nəzərə alınmalıdır.

Dilə funksional yanaşma ilə koqnitiv yanaşma arasında eyniliklər və fərqliliklər vardır. Koqnitiv dilçilik praktik olaraq dil modelləri üzərində işləyir və əsaslı şəkildə semantik fenomen istiqamətli təyin edilir. Daha da sonrası bu semantik məsələlər gözəçarpan dərəcədə kateqoriyalaşır və sxematikləşmə istiqamətində genişlənir (koqnitiv modellər, mental məsafələr, metaforikləşmə). Həmçinin, koqnitiv dilçilik struktural dil fenomeninə diqqət edir. Koqnitiv qrammatika əsaslı şəkildə semantik, koqnitiv dilçilik güclü sinxronik, funksional dilçilik isə linqvistik strukturlu istiqamətlidir. Funksional dilçilik yanaşmalarında məna mühümdür və struktural fenomen onun mərkəzi elementləridir. Topik funksional dilçilikdə müxtəlif qatlar arasında mərkəzdə dayanıb. Funksional dilçilikdə struktura diqqət cümlə səviyyəsində deyil, diskurs səviyyəsində də

saxlanılmışdır. Koqnitiv qrammatikada informasiya strukturu və perspektivləşməyə xüsusi diqqət edilmişdir. Funksional linqvistika diaxronikaya az, subyektivləşməyə isə çox diqqət edir. Koqnitiv və funksional dilçilik məsələləri bir-birini tamamlayıcı olaraq görünür. Yəni onların eyni obyektə olan müxtəlif aspektlərdə baxışları vardır. Fenomenin sistematik korpus əsaslı analizi funksional dilçilik üçün ümumi hal deyildir. Koqnitiv dilçiliyin bir fərqliliyi də onun nevrologiya və neyropsixologiya ilə də bağlantılarıdır. Həm koqnitiv, həm də funksional dilçilikdə linqvistik bilik “*istifadə üçün bilikdir*” (Evans, 2016, 489). Hər iki linqvistik sistem insan idrakının bir hissəsi kimi görünür və dilə modulyar baxışı rədd edir.

Britaniya dilçisi J.B.Firs dilin funksiyasının araşdırılmasına yeni bir qapı açmış və təklif etmişdir ki, linqvistikanın bütün səviyyələrdə analizi cəmiyyətdə insan davranışı ilə bağlıdır. O, nəzəriyyəsində Malinovskidən təsirlənmişdir. Malinovski inanırdı ki, mənə sözün passiv bir deyilişindən deyil, onun mədəniyyətlə bağlı funksiyalarının analizindən də asılıdır (İsmaili, 2023: 28). Hər iki dilçi dilə istiqamətə sosioloji və kontekstdən asılı olaraq baxmışlar. Onların M.Halidayın əsərləri üzərində güclü təsirləri olmuşdur. Halidayın tətbiqi dilçilikdə böyük rolu olmuşdur. Dilçiyə görə, funksional nəzəriyyə dilə ünsiyyət forması kimi baxmaqla bağlıdır. Tək bir cümlə və ya söhbət çoxlu fərqli funksiyaların eynizamanlılığı çərçivəsində qarşılıqlı əlaqədədir. Funksional nəzəriyyə ideyası dil öyrənmə və öyrətmə prosesində də qəbul edilmişdir. Çünki o, funksional və kommunikativedir.

Dilə funksional yanaşma 1920-ci ildə London Universitetinin antropoloqu B.Malinovskinin əsərlərindən ilham almışdır. Onun əsərləri funksional yanaşmanın iki müxtəlif konseptini təmin edir: dilin başa düşülməsində vəziyyətin konteksti və ünsiyyətdə sosial və emotiv funksiyalara istinad etmək. Praqa məktəbinin yanaşmasında dil bir çox lazımı tapşırıq və funksiyalar həyata keçirən vasitə olaraq əyaniləşdirilir. İlk olaraq funksionalistlər dilə müxtəlif vəziyyətlərdə ötürülən mənaya diqqət edirlər, məsələn, dil istifadəçiləri hansı yollarla mənə düzəltməyə çalışırlar, şəxsi ünsiyyət məqsədlərinə necə çatırlar və s. (Kotchemidova, 2011: 280).

Koqnitiv dilçiliyin ilkin xüsusiyyəti linqvistik analizi bizim idrak haqqında bildiklərimizə uyğun analiz etməkdir. Koqnitiv dilçilik son dərəcə çoxlu informasiyanın insanın beynində necə formalaşdığını və düşünərkən insanın ondan necə istifadə etməsini öyrənməyə çalışır. N.Xomski yazır: “*Dil nəzəriyyəsi insan psixologiyasının tam xüsusi bir mental orqanıdır*” (İsmaili, 2023, 8). Beləliklə, koqnitiv dilçiliyin məqsədi təkcə linqvistik datanı təsvir etmək, təqdim etmək və sistemləşdirmək deyil, həmçinin, dilin daha universal aspektlərlə necə əlaqəli olduğunu göstərməkdir. Koqnitiv dilçilik özünün bütün təzahürü ilə əsas önəmi mental ifadələrin çeşidlənməsi və formalaşmasına qoyur. Bu, obyektləri müxtəlif cür dərk etmək kimi xüsusiyyətləri ehtiva edir, yəni varlıqları ya ayrı varlıqlar kimi, ya bütöv bir sistem halında, yerini dəyişdirən, şaquli/artan, ya da yaxınlıq/uzaqlıq əlaqələrində mövcud olan kimi qəbul edir.

Digər nəzəriyyələrdən fərqli olaraq koqnitiv dilçilikdə forma və funksiyaya ayrılmaz kimi baxılır. Dilə koqnitiv olaraq yanaşmalarda qrammatika və leksika bölünməz bir şeyi formalaşdırın kimi görülür və mənə müxtəlif səviyyələrdə kodlayır ki, bu da çeşidlənmənin yüksək dərəcəsi ilə irəliləyərək xarakterizə edilir. Əgər həm qrammatik kateqoriyalar, həm də leksik parçalar mənəli vahidlər olsa, onların mənələri də gərək bir-birinə uyğun olsun ki, daha uyğun kombinasiyalar əmələ gətirsinlər. Bu da “konstruksiya” konseptinə qrammatik və leksik yarım sistemlər arasında vasitəçi kimi baxmağa bir səbəbdir.

Koqnitiv dilçilik istifadə əsaslı yanaşma olduğu üçün danışmaq dilinin istifadəsinin əhəmiyyətini vurğulayır və real danışmaq dilinə baxmaqla koqnitiv təməllərin dərinliklərinə nüfuz edə bilməyi təkcə dilin istifadəsi ilə deyil, dilin quruluşu vasitəsilə də etməyi hədəfləyir (Evans, 2016: 520).

Koqnitiv dilçilikdə kateqoriyalaşma Eleanor Roşi tərəfindən diqqətlə incələnmiş prototip modelinə əsaslanır. 1970-ci illərdə formalaşmış prototip nəzəriyyəsi ənənəvi və şərtləri olan klassik ikili qiymətləndirmə məntiqinə əsaslanan Aristotelin klassik kateqoriyalaşma modelindən radikal bir ayrılma idi (Marcin, 2013: 102). Kateqoriyalaşma geniş həcmdə kateqoriyanın var olduğu sistemin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Nəticədə, kateqoriyalar prototip effekti ortaya qoyaraq dərəcələnilirlər.

Həkk edilmə, idrak nəzəriyyələrinə görə isə konseptlər bizim hərəkət qavrayışlarımızın mental simulyasiyası vasitəsilə tərtib edilir. Koqnitiv dilçilikdə konsept əsas anlayışdır. Sözlə əlaqəli olan konsept xalqın mədəniyyətinin əks olunduğu bir çox dil vahidlərində, məsələn, frazeoloji birləşmələr, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində obyektivləşir. İnsan şüurunda mədəniyyətin əsas bazası konseptdir (Croft, 2009: 284). Məntiq və təfəkkürlə bağlı olan bu termini ilk dəfə filosof Anselm Kenterberili (1033-1109) təqdim edib. Latın dilindəki mənalarından biri əlaqə, kod, sistem, hüquqi aktların imzası, cümlə və sairədir.

Nəticə

Beləliklə, koqnitiv və funksional dilçilik məsələləri bir-birini tamamlayıcı olaraq görünür. Yəni onların eyni obyektə olan müxtəlif aspektlərdə baxışları olsa da, əsas ideyalarının dilə istifadə əsaslı yanaşma olduğuna görə bənzər yanaşmaları daha çoxdur. Dilçilik inkişaf etdikcə yeni tədqiqatlar ortaya çıxmış və struktur semantik funksional kriteriyaların yeni linqvistik metodlarla öyrənilməsinə başlanılmışdır. Praqa dilçilik məktəbi dilin funksionallaşmasını tədqiq edir, linqvistik problemlərə diqqət edirdilər. Strukturalistlər dilin seqmentləri arasındakı əlaqəni iyerarxiya kimi qəbul edirlər. Koqnitiv dilçilik konkret olaraq praktik dil modelləri üzərində işləyirlər. Əslində, danışanlar özləri diskurs domenləri təşkil edirlər ki, bu zaman mənə yenidən konseptləşməyə və dəyişilməyə məruz qalır. Mənə prinsipinin izlənməsi diskurs və kontekstdən asılı olur. Bütün bu koqnitiv prinsiplərin işığında dil-idrak əlaqəsi sadəcə kənar dünyanın əks olunması kimi deyil, həm də dünyanı formalaşdırma vasitəsi kimi ortaya çıxır. Əsas koqnitiv prinsip dilin mənə haqqında olması, bütün linqvistik vasitələrin mənəni ünsiyyət zamanı çatdırmaq üçün icad edilməsidir. Əgər mənə linqvistik strukturun ayırıcı özəlliydirsə, o zaman bu strukturlar haqqında dəyişkən və dinamik olaraq düşünməliyik. Koqnitiv dilçilik mənə kontentini həm də şərhəyönlü əhatə edir, yəni kontentin formalaşdığı yol xüsusi qavrayışlaşdırmadan asılı olur. Beləliklə, linqvistik strukturlarla çatdırılan mənə həm leksik, həm də sintaktik xüsusiyyətcə qavranılan hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Jackendoff, R.S. (2010). *Meaning and the Lexicon* / R.S.Jackendoff. – Oxford: Oxford University Press, 485 p.
2. Evans, V.V. (2016). *Lexical concepts, cognitive models and meaning-construction* / V.V. Evans. *Cognitive Linguistics* / Edinburgh University Press 17(4), 491-534 p.
3. Ismailli, T. (2022). M, The Concept of Affirmativeness in linguistics and Philosophical studies, <http://dx.doi.org/10.32782/2710-4656/2022.4.1/45>
4. Croft, G.W. (2001). *Radical Construction Grammar / Syntactic Theory in Typological Perspective* / W.G.Croft. – Oxford: Oxford University Press, 223 p.
5. Ismailli, T.M. (2023). A general overview of the notional parts of speech in English and Azerbaijani, p.7-8.
6. Kotchemidova, C. (2011). *Emotion culture and cognitive constructions of reality* / Kotchemidova. – *Communication Quarterly*, 58(2), 207-234 p.
7. Marcin, G. (2013). *The Semantics of Affirmation Serbian, Other Slavic Languages and English in Cognitive Analysis* / G.Marcin. – Rzeszów: 122 p.
8. Croft, G.W. (2009). *Cognitive linguistics* / W.Croft, – Cambridge: Cambridge University Press, 356 p.

Göndərildi: 12.04.2024

Qəbul edildi: 20.05.2024